

Лобода Тетяна

СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРО ФЕНОМЕН ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

Лідерство за своєю природою є складним соціально-політичним і психологічним феноменом. Адже очевидно, що в процесі життєдіяльності, будь-якої спільної діяльності виникає нагальна потреба в упорядкуванні поведінки індивідів-учасників, їх самоорганізації, а також у продукуванні спільної мети та виробленні способів її досягнення. Поняття лідерства можна виокремлювати на будь-якому рівні організації суспільства, воно присутнє скрізь, де існує соціальна організація та колективна діяльність. Причому кожна історична епоха потребує і викликає до життя саме “свого” лідера – з потрібним певним набором конкретних рис і якостей. Випадкового лідера бути не може, оскільки він завжди є “відповіддю на запит”, “дітищем свого часу”.

Зважаючи на складності процесу формування і функціонування феномена лідерства, його науковий аналіз має бути поліаспектним і міждисциплінарним, знаходитися на перетині філософії, психології, історії, політології тощо.

У сучасній світовій науці з огляду на те, що явище лідерства розглядається у філософському, психологічному, соціологічному, політичному аспектах, існує низка теорій лідерства: 1) *Теорії лідерських рис, або теорії “великої людини”* (Т.Вудс, А.Уїггам, Дж.Дауд, Є.Боргатта, Р.Каттел, Г.Станс, В.Борг, Р.Манн, Р.Хакманн та ін.); 2) *Теорії навколишнього середовища, або ситуативні, теорії послідовників* (Є.Мамфорд, Є.Богардус, Г.Персон, П.Секорд, К.Бакман, Ж.Клейн та ін.). 3) *Особистісно-ситуативні теорії* (Є.Уесбур, К.Кейс, Дж.Браун, Г.Герт, С.Міллю, С.Джибб, Є.Холландер та ін.); 4) *Теорії “очікування-взаємодії”*

(Дж.Хоманс, Дж.Хемпфілл, Р.Стогділл, С.Еванс); 5) *Гуманістичні теорії* (Д.Макгрегор, К.Аргіріс, Р.Лайкерт, В.Врум, П.Пайеттон); 6) *Атрибутивні теорії* (Т.Парсонс, Р.Лорд, Г.Аллінджер, К.Мар, Т.Мітчелл, В.Пендлтон та ін.); 7) *Теорії “обміну”, “трансакторного аналізу” та трансформаційного лідерства* (Дж.Хоманс, Дж.Марч, Г.Саймон, Дж.Тібо, Г.Келлі, К.Джерджен); 9) *Мотиваційні теорії* (А.Маслоу, Р.Хаус, Герцберг) тощо.

Говорячи ж про лідерство політичне, розуміємо реальну владу авторитетних людей у здійсненні легітимного впливу на суспільство, політичну організацію чи соціальну групу, які добровільно віддають їм частину своїх політичних повноважень та прав¹.

Про наукові дослідження поняття політичного лідерства як політологічної проблеми в Україні можна говорити лише з часу досягнення Україною незалежності. Саме відтоді цей аспект і зайняв місце в центрі пильної уваги політичної науки та практики.

Тож теоретичним та практичним проблемам загальнонаціонального політичного лідерства в Україні присвячена робота Ю.Зущик, О.Кривошеєнко, В.Яблонського², у якій роблять спробу виокремити новий, багатофакторний підхід до вивчення політичного лідерства і застосування його на прикладі президентських виборів 1994 та 1999 рр.

Розробки українського політолога Д.Видріна³ розширили тлумачення “географії” поняття лідерства, ввівши до числа осіб, які можуть претендувати на цей статус, і впливових учасників загальнонаціонального політичного життя, і представників регіональних еліт, тобто всякого учасника політичного процесу, який прагне та здатен консолідувати зусилля оточуючих і активно впливати (в межах території, міста, регіону, країни) на цей процес з метою досягнення означених і поставлених ним цілей.

У 1995 році у Львові вийшов навчальний посібник Б.Л.Кухти та Н.Г.Теплоухової⁴, в якому автори, зокрема, досліджують поняття політичного лідерства (його суть, обґрунтування та типологію), ідеї та концепції лідерства (історія ідей лідерства та деякі концепції лідерства в європейській політичній думці),

детально зупиняючись на понятті елітаризму в українському політичному житті та політичній думці (з XI ст. до XX ст.); аналізують поняття політичного лідерства і типи лідерів (авторитарного та демократичного).

Питанню лідерства в політиці присвячена монографія А.Пахарєва⁵, один з розділів якої автор присвятив темі політичного лідерства на пострадянському просторі, докладно розглянувши питання передумов розпаду великої держави, лідерів нових державних об'єднань та проблем лідерства в контексті політичних еліт, партій та рухів.

У тому ж, 1998, році Український центр досліджень миру, конверсії та конфліктних ситуацій надрукував аналітичну доповідь про правлячу еліту сучасної України⁶. В доповіді автори, окрім суто соціологічних показників (викладок, висновків, досліджень і т. п.), досить докладно розглядають питання функціонування еліт в суспільстві як теоретичну проблему, зупиняються на особливостях процесу зміни правлячих еліт у період системної трансформації суспільства; формуванні владних еліт у пострадянський період, також приділяють увагу і проблемі взаємовідносин центральної та регіональних еліт.

Темі теорії еліти в українській суспільно-політичній думці присвячена дисертація С.М.Приходька⁷. В дослідженні визначені основні теоретико-методологічні засади елітаристських концепцій, критерії поняття “еліта”, розроблені українськими мислителями (В.Липинським, Д.Донцовим, Стецьком, Сціборським, Мартинцем).

Порівняльний аналіз процесу формування української політичної еліти на перехідних етапах XX ст. (кін. 10-х і 90-і рр.) здійснено у захищеному в 2000 р. дисертаційному дослідженні Л.В.Козловської⁸. Дисертантка зробила порівняльний аналіз основних принципів, тенденцій, напрямів та особливостей процесу формування української політичних еліт УНР, ЗУНР, Гетьманату та сучасної незалежної України. Аналізується також роль масонства у формуванні української політичної еліти кінці 10-х рр. XX ст., подається типологія української політичної

еліти і зміна генерацій в українській еліті; досліджується регіональний аспект і місцеві особливості у формуванні політичної еліти за принципами партійності і земляцтва в сучасній Україні.

Тема феномена політичного лідера розробляється і в монографії Б.Кухти⁹. Праця присвячена більш вузькій темі – виключно політичному лідеру як феномену політичного життя суспільства. Автор здійснює аналіз соціально-психологічного портрета лідера, етапів його розвитку впродовж майже двох тисячоліть європейської історії. Значне місце в праці відводиться лаконічній характеристиці політичної діяльності визначних авторитарних лідерів, вималювано загальний портрет авторитарного державця, розглянуто владні особистості політичних диктаторів минулого. Виділено проблеми процесу формування політичних лідерів. Окрім того, окремий розділ монографії присвячено політичним лідерам України початку 1990-х рр.: Л.Кравчуку, Л.Кучмі, В.Чорноволу та ін. Окреслено також і шляхи формування політичних лідерів в Україні. Приділена увага темі стратегії політичного та економічного розвитку українських лідерів на порозі ХХІ ст. та проблемам формування політичних лідерів в Україні.

Проблемам та механізмам формування інституту політичного лідерства в Україні присвячено дисертаційне дослідження С.В.Кузнецової¹⁰. В зазначеній роботі дисертантка здійснює спробу систематизувати теоретико-методологічні підходи до вивчення політичного лідерства, його типології та принципів формування.

Тема суті та етапів становлення правлячої еліти України розроблялася у дисертаційній роботі Л.С.Мандзій¹¹. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від проголошення незалежності України до завершення формування політичних інститутів на основі Конституції 1996 р. У дослідженні розглянуто специфіку правлячої політичної еліти у перехідних суспільствах, акцентовано увагу на особливостях її становлення та розвитку в Україні, виділено етапи становлення правлячої політичної еліти України.

У 2003 р. побачило світ двотомне комплексне дослідження особливостей формування та діяльності компартійно-радянської еліти в Україні в 1920–30-х рр. М.О.Фролова¹². Автор досліджує особливості діяльності еліти в роки громадянської війни, роль і місце вихідців з інших політичних партій у лавах більшовиків, особливості їх просування на керівні посади (просування їх кар’єрними сходами). Окрема увага приділяється поняттю впливу різних політичних діячів на перебіг політичних подій в Україні, та на процес формування комуністичної влади в 1917–28 рр.

У монографії А.Луценка¹³ досліджується процес трансформації української політичної еліти та здійснено аналіз її структури в період від Люблінської унії до Зборівського мирного договору. Зокрема, значну увагу приділено такому досить важливому питанню, як дослідження феномена розвитку лідерських функцій української шляхти та козацтва.

Окремо хотілося б зупинитися на такому цікавому і важливому аспекті проблеми політичного лідерства, як гендерні проблеми лідерства. Ця проблематика розроблялася у ряді наукових статей Л.С.Трофименко¹⁴ та, як результат досліджень, — у її дисертаційній роботі¹⁵. Авторка виявляє особливості та вивчає механізми розвитку жіночого політичного лідерства в Україні в умовах розбудови демократичної держави, характеризує стилі жіночого лідерства у політиці та психологічні особливості жінки — політичного лідера. “Хоча жіноче політичне лідерство не набуло сталого статусу в Україні, сучасна практика політичної діяльності свідчить, що в політиці нерідко проявляється саме жіночий стиль політичного лідерства як такий, що містить суспільно-перетворюючий ефект, який досягається гнучкістю у підході до політичних реалій, соціальною конкретикою політичних потреб і вимог, здатністю до запобігання конфліктів, динамічністю мислення”, — небезпідставно наголошує авторка.

У вітчизняній історіографії останніми роками тема лідерства досить плідно розроблялася також і у форматі конкретно-історичних досліджень, написаних чи то у жанрі просопографії, чи то — наукової або науково-популярної біографістики.

Так, вдалу спробу представляти колективний портрет представників духовної еліти України на різних її етапах історичного розвитку здійснили Н.А.Шип¹⁶ та Г.Касьянов¹⁷. Механізми функціонування і представлення владних функцій у середньовічному суспільстві розкрито в монографічному дослідженні О.П.Толочка¹⁸. Відома українська медієвістка Н.М.Яковенко¹⁹ дослідила процеси формування соціальної еліти українських земель від кінця XIV до середини XVII ст. Численні дослідження В.В.Кривошеї²⁰ реконструюють колективний портрет провідної у козацькій Україні старшинської верстви.

У період 1995–2002 рр. опубліковано цілу низку монографічних досліджень, що розкривають проблему функціонування владної еліти України періоду Гетьманщини. Так, В.В.Панашенко²¹ комплексно дослідила процеси формування нової генерації соціальної еліти у Гетьманщині другої половини XVII ст. та зміни у її соціальному становищі у XVIII ст., тобто авторка реконструювала процеси корінних змін у структурі соціальної еліти Гетьманщини (зокрема, козацької старшини та вищого православного духовенства), процеси становлення та розвитку козацької старшини. У дослідженні В.Горобця²² розглядається проблема розвитку політичних відносин керівництва Війська Запорозького з офіційними Москвою та Варшавою у середині – другій половині XVII ст. в контексті пошуків ним варіантів способів легітимації політико-соціального статусу нової, козацької, еліти України. У праці О.Струкевича²³ увага акцентується на політичній культурі політичної еліти Української козацької держави другої половини XVII–XVIII ст., орієнтації старшин стосовно політичної системи Гетьманщини, регулятивно-комунікаційні складові функціонування політичної системи (зокрема, – механізми прийняття політичних рішень).

У 2004 р. вийшли друком два томи історико-літературних есе про відомих, маловідомих та невідомих (205 імен) військових діячів України. Автор – письменник та історик Б.І.Сущинський²⁴. У тому ж 2004 році побачила світ невелика за обсягом робота А.П.Коцур²⁵.

Загалом, що стосується такого жанру дослідження, як історичні портрети чи історичні біографії, то тут можемо констатувати, що робіт та цілих серій подібної тематики виходило особливо останніми роками, виходить досить багато. Серед них варто відзначити наступні: біографії видатних діячів Київської Русі та середньовічної України – М.Ф.Котляра та В.А.Смолія²⁶ – Кий, Аскольд, Ярослав Мудрий, Володимир Великий, Северин Наливайко, Муха, Богдан Хмельницький, Іван Сірко, Семен Палій та ін.; соціально-політичний портрет Богдана Хмельницького В.А.Смолія та В.Степанкова²⁷. Праця викликає особливий інтерес з огляду на той момент, що змальовує обставини, які зумовили формування його світоглядних установок та впливали на політичний вибір. У художньо-публіцистичному виданні “Володарі гетьманської булави”²⁸ колектив авторів створив серію нарисів та есе про гетьманів України та Війська Запорозького (20 персоналій). Спроба реконструкції передовсім політичної біографії Богдана Хмельницького здійснена польським істориком Я.Качмарчиком²⁹.

Існують також *серії* видань вищезгаданого напрямку. Так, серія під назвою “Козацька спадщина” присвячена видатним діячам часів козаччини, середньовіччя та нового часу³⁰. Інша, не менш цікава та змістовна серія – “Історія України в особах: Козаччина”³¹ містить нариси про найвидатніших громадських, церковних та культурних діячів також козацької України. Привертає увагу і перевидання в Україні праць, присвячених життєписам гетьманів України”³². У 2001 р. вийшло друком друге видання монографії О.П.Оглобліна “Гетьман Іван Мазепа та його доба”³³. Науково-популярна серія “Особистість і доба” містить узагальнюючі біографічні нариси про видатних особистостей давньоруської та української історії (наприклад, роботи В.Рички, О.Гуржія, Ю.Шаповала, І.Верби та ін)³⁴.

Не слід оминати увагою і ряд подібних робіт-збірників, таких як, наприклад, серія “Лідери ХХІ століття”³⁵. Про те, що інтерес до зазначеної наукової проблематики не послаблюється, тема розробляється, свідчить і захист дисертаційних

досліджень. З огляду на задекларовану тематику для нас інтерес представляють, зокрема, дослідження В.М.Боголюк³⁶, Є.М.Суліма³⁷, С.С.Біленко³⁸, О.С.Логвиненко³⁹ та ін.

Таким чином, враховуючи вище зазначене, можна дійти висновку, що розглянутий масив робіт з тематики лідерства та, зокрема, українського політичного лідерства в історичному контексті мають або загальний, або вузькодисциплінарний характер, тобто, можна говорити про те, що вони лише намічають, окреслюють коло питань-проблем, які необхідно вирішити, але самі їх не вирішують.

У сучасній суспільній науці належним чином не досліджена і не розвинена саме тема *феномена українського лідерства*, його ролі у розвитку, реформації та трансформації держави та громадянського суспільства. Дотепер у науковій літературі не існує відповідного наукового відображення, дослідження, яке б мало своєю метою вималювання, прослідковування та вивчення саме колективного портрета українського лідера такого масштабного охоплення (від доби козаччини – до подій, за якими в історіографії утвердилася назва “помаранчева революція”). Адже кожна історична епоха породжує особистостей-лідерів, важливих і вкрай необхідних саме для себе (для певного конкретно-історичного відрізка часу), з конкретно-потрібним набором рис характеру, якостей, уподобань, набором ідей, ступенем активності та переконань. Увесь цей масив наукових праць допоміг утвердитися в думці та з’ясувати актуальність і нагальну потребу дослідження феномена українського політичного лідерства.

¹ Політологія: терміни, поняття, персоналії, схеми, таблиці. Навчальний словник-довідник для студентів 2-ге видання, доповнене / Уклали: В.М. Піча, Н.М. Хома. Наукова редакція – В.М. Пічі. – Львів: Новий світ–2000, 2004. – 320 с.

² Зущик Ю., Кривошеєнко О., Яблонський В. Фігури. Політичне лідерство в сучасній Україні. – К.: Альтерпрес, 1999. – 276 с.

³ Выдрин Д. Очерки практической политологии. – К., 1991.

⁴ Кухта Б.Л., Теплоухова Н.Г. Політичні еліти і лідерство. – Львів, 1995. – 200 с.

- ⁵ Пахарев А. Лидерство в политике. — К., 1998. — 97 с.
- ⁶ Правляча еліта сучасної України / М.Шульга та ін. Інститут соціології НАНУ. — К., 1998. — 68 с.
- ⁷ Приходько С.М. Теорія еліти в українській суспільно-політичній думці / Автореф. канд. політ. н. — Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. — К., 1999.
- ⁸ Козловська Л.В. Порівняльний аналіз формування української політичної еліти на зламних етапах ХХ ст. (кін. 10-х і 90-і рр.) / Автореф. канд. політ. н. — Одеса, 2000.
- ⁹ Кухта Б. Феномен політичного лідера. Історичні силуети на тлі епох. — Львів: Кальварія, ЛФУАДУ, 2000. — 232 с.
- ¹⁰ Кузнєцова С.В. Політичне лідерство: сутність та механізми формування в Україні / Автореф. канд. політ. н. — КУ. — К., 2000.
- ¹¹ Мандзій Л.С. Правляча політична еліта України: суть та етапи становлення / Автореф. канд. політ. н. — Львів, 2003.
- ¹² Фролов М.О. Компартиійно-радянська еліта в УРСР: (1917–1922 рр.) становлення і функціонування. — Запоріжжя: Прем'єр, 2003. — 448 с.; Фролов М.О. Компартиійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–28 рр. — Запоріжжя: Прем'єр, 2004. — 800 с.
- ¹³ Луценко А. Метаморфози української еліти (1569–1649). Монографія. — К.: Заповіт, 2000. — 144 с.
- ¹⁴ Трофименко Л.С. Моральні аспекти лідерства: тендерний зріз // Наукові записки. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. — К.: Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова. — 2000. — Вип. 5. — С. 81–91.
- Трофименко Л.С. Жіноче політичне лідерство: історіографічний аспект // Наукові записки. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. — К.: Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова. — 2001. — Вип. 6. — С. 127–134; Трофименко Л.С. Жіноче політичне лідерство як стиль політичної діяльності // Держава і право. Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. — К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. — 2001. — Вип. 14. — С. 446–453.
- Трофименко Л.С. Феномен жіночого політичного лідерства в українській громадській думці // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. — Одеса: Юридична література, 2001. — Вип. 13–14. — С. 777–782.
- ¹⁵ Трофименко Л.С. Феномен жіночого політичного лідерства в Україні // Автореф. дис. канд. політ. наук. — Одеса, 2002. — 18 с.
- ¹⁶ Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк / АН УССР, Ин-т ист. Укр.. — К.: Наук. думка, 1991. — 169(2) с.
- ¹⁷ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920–30-х рр.: соціальний портрет та історична доля. — К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський інститут українських студій Альбертського ун-ту, 1992.

¹⁸ Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992.

¹⁹ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кін. XIV до ср. XVII ст. / Волинь і Центральна Україна /. — К.: Наукова думка, 1998. — 416 с.

²⁰ Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини. Персональний склад і генеалогія. 1648–1782 рр. — К., 1998. — 269 с; частина I. Частина II. — 344 с.

²¹ Панащенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1995. — 212 с.

²² Горобець В.М. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимачії: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К.: Ін-т Історії України, 2001. — 533 с.

²³ Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). — Київ: Ін-т історії України, 2002. — 533 с.

²⁴ Сушинський Б.І. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX ст. Історичні есе у двох томах. — Одеса: ВМВ, 2004. — Т. 1. — 580 с.; Т. 2. — 584 с.

²⁵ Коцур А.П. Історичні портрети державних та політичних діячів України / А.П. Коцур, Б.Ф. Білецький, Г.Г. Коцур; Київ. Ун-т ім. Т. Шевченка, Переяслав-Хм., 2004. — 46 с.

²⁶ Котляр Н.Ф., Смолій В.А. Історія в жизнеописаннях. — Киев: Наук. думка, 1990. — 256 с.

²⁷ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (соціально-політичний портрет). — К.: Либідь, 1993. — 504 с.

²⁸ Володарі гетьманської булави: Історичні портрети / Автор передмови В.А.Смолій. — К.: Варта, 1994. — 560 с.

²⁹ Качмарчик Януш. Гетьман Богдан Хмельницький / З польської мови переклав Іван Сварник. — Перемишль-Львів, 1996. — 328 с.

³⁰ Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети / Редкол.: В.Смолій (відп. ред.) та ін. — К.: Видавничий дім “КМ Academia”, 1998. — Кн. 1. — 400 с.

³¹ Історія України в особах: Козаччина (Авт. колектив: В. Горобець (упоряд. і авт. передм.), О. Гуржій, В. Матях та ін.). — К.: Україна, 2000. — 302 с.

³² Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба / Передм. В.Горобця. — К.: Україна, 2001. — 240 с.; Крупницький Б.Д. Гетьман Данило Апостол і його доба / Передм. В. Горобця. — К.: Україна, 2004. — 288 с.

³³ Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Ред. Любомир Винар, упоряд. Ігор Гирич, Алла Отаманенко. — 2-е доповнене видання. — Нью-Йорк—Київ—Львів—Париж—Торонто, 2001. — 464 с.

³⁴ Ричка В. Княгиня Ольга. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2004; Гуржій О.І. Іван Скоропадський. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2004; Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2005 та ін.

³⁵ 500 впливових особистостей. Україна 10 років незалежності 1991–2001 / Національна іміджева програма “Лідери XXI століття”. – Х.: Східноукраїнський біографічний інститут, 2005. – 135 с.; Славетні жінки. Україна, рік 2005 / І. Серебряков (голов. ред). Міжнародна іміджева програма “Лідери XXI століття”. – Х.: Східноукраїнський біографічний інститут, 2005. – 135 с.; Томенко М., Олійник В. Партийна еліта України. – 2000. – К.: Логос, 2000. – 204 с.

³⁶ Боголюк В.М. Альтернативний характер політичного лідерства в Україні на початку ХХ ст. Теорія і практика проблеми / Автореф. дис. канд. політ. н. – О., 1993. – 16 с.

³⁷ Суліма Є.М. Політичне лідерство як інститут влади (соціально-філософський аналіз) / Автореф. дис. канд. філос. н. – Дніпропетровськ, 1997. – 23 с.

³⁸ Біленко С.С. Сутність і специфіка інституту політичного лідерства в сучасному українському політичному процесі. Автореф. дис. канд. політ. н. – О., 2004. – 16 с.

³⁹ Логвиненко О.С. Становлення політичного лідерства управлінської еліти в суспільстві перехідного періоду / Автореф. дис. канд. політ. н. – НАНУ, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2004. – 24 с.